

Journal of Resistance Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year ۲۲, No ۲۲, Spring / Summer dddd

A Study of Resistance Poetry Types in Contemporary Iranian Literature

Najmeh Taheri Mahzamini^۱
Mohammad Sadeq Basiri^۲

Abstract

Resistance poetry is one of the most important literary trends in ۰۰۰ years of contemporary Iranian period; and few poets who have not works in this field might be found. This huge number of poets and audience with different beliefs has brought about a lot of discussions in resistance poetry, ranging from the enlightenment, protest, labor poems of the constitutional era to partisan, waiting, protest, labor, poems of the Holy Defense period, after the Holy Defense, poems related to the Intifada and Al-Quds, religious and Ashura poems, etc., in the contemporary era. This paper, thus, intends to investigate the subcategories of resistance poetry in the contemporary period divided based on historical periods (the constitutional period, Pahlavi, and the Islamic Revolution), and then to review their subject in order to offer a comprehensive analysis of this trend in poetry, and to reveal that this literary genre has mostly dominated the poetry of the contemporary period of Iran .

---

^۱. Ph.D. Graduate of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran, Email: taheri_najme@yahoo.com (Corresponding Author)

^۲. Professor of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran, Email: basiri@mail.uk.ac.ir

Date of Submission: ۲۲/۰۵/۲۰۱۶

Date of Acceptance: ۲۴/۱۰/۲۰۱۶

key words : Resistance poetry, Resistance poetry types, The constitutional period, Pahlavi era, The Islamic Revolution period.

1. Introduction

Persian poetry has different types and varieties in which a special subject and theme is manifested. One of the literary types that has been accepted in Persian poetry in the contemporary period is resistance poetry, the writers of which have assumed that they will never remain silent in the face of oppressors. In this type of literature, the concepts of protest and social resistance, war against aggressors and revolution against dominators prevail. With such a description, the origin of resistance poetry is to be found in society and this type of literature emerges from the heart of special events that occur in a special society. The best definition of resistance literature could be that "it is a kind of committed literature created by the people and the intellectual leaders of society against what threatens their material and spiritual life, and its purpose is to prevent deviation in literature, its flourish and gradual evolution." Therefore, the basic principle in these works is to fight against internal tyranny or external aggression in all areas of political, cultural, economic, social and resistance against anti-freedom currents. The first manifestations of human stability in literature can be seen in literary myths and epics, as in ancient Greek literature, the concept of myth has been tied with the war of gods with the heroes, or the sufferings and hardships that passed over the ancient tribes. In the pre-Islamic period, resistance literature existed, such as the collection of "Gathas". After the advent of Islam, due to the oppression experienced by the Holy Prophet (PBUH) And his Ahl al-Bayt (peace be upon them), Shiite poets stood up and exposed against the oppressors. In addition, various historical currents have played a role in the development and prosperity of this type of literature, including the events of Ashura, the Shoaibiya movement, the constitutional movement, etc. However, it must be said that the literature of resistance, at least in its current form, has not been as widespread in the past as it is today; it seems that in contemporary Persian literature, i.e., from the constitution era onwards, resistance poetry has been prevailing

more than ever before, and in this research, this critical historical period will be examined.

۲- Discussion

In the contemporary history of Iran, due to the changes that have taken place, attention to political, social, cultural and religious issues has increased a lot; therefore, in this period, we are witnessing the expansion of resistance literature on a large scale and there are different topics with different tendencies related to this issue. In general, resistance literature covers several areas, including:

- Resistance poetry trends in the constitutional period
- Poetry of Enlightenment in the Constitutional Period
- Poetry of protest in the constitutional period
- Labor poetry trend in the constitutional period
- Resistance poetry trends of the Pahlavi period
- Resistance poetry in the Pahlavi period
- A study of the protest poetry of the Pahlavi period
- Labor poems of the Pahlavi period
- Guerrilla poetry in the Pahlavi period
- Resistance poetry trends in the period of the Islamic Revolution
- A study of war poetry (Holy Defense)
- Resistance poems of the period after the Holy Defense
- The flow of Quds poetry during the Islamic Revolution
- Ritual poetry in the period of the Islamic Revolution
- A study of poems of waiting in the period of the Islamic Revolution
- Poetry of protest in the period of the Islamic Revolution
- Workers' poetry in the period of the Islamic Revolution

۳. Methodology

This research has used the method of content analysis and in the form of a library study to study the poetic trends of contemporary Iranian sustainability literature and has distinguished the trends of resistance literature by comparing their themes.

۴. Conclusion

Based on what has been discussed, we found that 'resistance', though seemingly a simple concept, has very wide subcategories and scope, and

to understand the poems of sustainability, they must be examined in the context of their own historical period. For this reason, contemporary Iranian resistance poetry should be divided into three periods: the constitutional period, Pahlavi period, and the period of the Islamic Revolution, in order to better define the conceptual and thematic boundaries of resistance poetry and its subcategories in each period. Of course, there is a kind of absolute general and special relationship between all subsets of sustainability poetry and the sustainability literature itself; That is, the poems of awakening, protest, labor, Quds, waiting, guerrilla, etc. are a kind of resistance poem; but, the poem of resistance is not necessarily the poem of protest, labor, waiting, holy defense, guerrilla warfare, and so on. From the content analysis of these subcategories in all three periods, it is clear that almost many of the themes of awakening and resistance poems, protest poems and labor poems are common in all the three periods of the constitution period, Pahlavi and Islamic Revolution. As we get closer to the present era, the demands and protests of the people and poets become more religious.

References [In Persian]:

- Aaziziyān, M. (۲۰۰۲). The flower has a beautiful ending (study of the poetry of the revolution and holy defense in the works of Salman Herati). *Magazine of Literature*, ۶۶ (۱۶۰), ۴۴-۸۸.
- Abrahamian, Y. (۲۰۰۸). *Iran between two revolutions* (۴th ed., A. Gol Mohammadi & M. Ibrahim Fattahi, Trans). Tehran: Ney Publishing.
- Akhshan, Gh. (۲۰۱۱). *Models of resistance in the poetry literature of the Sacred Defense*. (Unpublished master's thesis) Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman.
- Amini Pajooḥ. Z. (۲۰۱۱). *A Comparative study of the thought of the promised expectation in the poetry of Mahmoud Darvish and Qaisar Aminpour*. (Unpublished master's thesis). University of Isfahan, Isfahan.
- Amini, I. (۱۳۶۶). *Justice of the world* (۳rd ed.). Qom: Shafaq.
- Aminpour, Q. (۲۰۰۰). *Tradition and innovation in contemporary poetry*. Tehran: Elmi va Farhangi publication.

- Amiri Khorasani, A. & Sedghianzadeh, Q. (۱۳۸۱). A study of expectation as an element of stability based on the poetry of Qaisar Aminpour and Salman Herati. *Journal of Resistance Literature*, ۳ (۲), ۱۱۱-۱۷۷.
- Basiri. M. (۱۳۸۹). *Analytical course of resistance poetry in Persian literature*. Kerman: Shahid Bahonar University Press.
- Brown. E. (n.d.). *History of Iranian press and literature during the constitutional period*. (M. Abbasi, Trans.). Tehran: Publisher of the Knowledge Center. [In Persian]
- Dad, S. (۱۹۹۹). *Dictionary of literary terms* (۳rd ed.). Tehran: Morvarid.
- Dehkoda, A. (۱۳۱۱). *Dehkoda dictionary*. Tehran: The University of Tehran.
- Frasat, Q. (۱۹۹۲). Understand the culture of war. *Cultural Universe*. ۹(۹), ۷۷-۳۳.
- Hasan Khani, M. (۱۳۸۰). *Illustration in the poetry of female poets of Sacred Defense*. (Unpublished master's thesis). Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman.
- Hosseini Kalbad. H. (۱۳۸۱). *A study of protest poetry in Sacred Defense literature, looking at its meaning in classical literature*. (Unpublished master's thesis). Semnan University, Semnan.
- Jafari Zadeh, A. (۱۳۸۲). *A study of quatrains from the beginning of the Islamic Revolution until ۱۳۹۰*. (Unpublished master's thesis). Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman.
- Kambakhs., A. (n.d.). *A theory of the workers' and communist movement in Iran* (Vol. ۲). Tudeh Party of Iran Publications.
- Kazemi M. (۱۳۳۳). Language of poetry. *Information*.
- Khakpour, M., & Mahdipour, M. (۱۳۸۰). Reflections on the content and aesthetic foundations of workers' literature. *Journal of Persian Language and Literature of Tabriz University*, ۳۳ (۲۰۰۰), ۱۱۱-۲۲۲.
- Khorasani Zadeh Gazki. (۲۰۰۰). *Manouchehr Neyestani's poetic career*. (Unpublished master's thesis). Vali Asr University, Rafsanjan.
- Langroudi, M. (۱۹۹۹). Analytical history of new poetry (۲nd ed., Vol. ۲). Tehran: Markaz.
- Makareminia, A. (۱۳۰۴). *A study of the poetry of the sacred defense*. Tehran: Tarfand.

- Matin, P. (۲۰۰۳). Constitutional Revolution. In E. Yarshater (Ed.), *Iranica encyclopedia*. Tehran: Amir Kabir Publications.
- Mellat parast, S. (۲۰۰۹). Khosrow Golsorkhi, a believer in human freedom. *Hafez Magazine*, ۶۶, ۰۰-۶۶.
- Mohseninia, N. (۱۹۹۹). Fundamentals of contemporary Iranian and Arab resistance literature. *Journal of Resistance Literature*, ۱ (۱), ۳۳۳-۸۸۸.
- Organization of Iranian People's Fedai Guerrillas (n.d). *Battle of the people. Theoretical-political organ of the People's Fedai Guerrilla Organization*. Publications of the People's Fedai Guerrilla Organization.
- Poormomta, A. (۳۳۳۳). *Comprehensive dictionary of publishing*. Tehran: Institute of Cultural Exhibitions.
- Poshtdar, A. (۲۰۱۰). The perspective of freedom and the literature of protest in Persian poetry, *Bi-Quarterly Journal of Literary Sciences*. ۳ (۰). ۱۱۱-۸۸۸.
- Qaemi, A. (۱۹۸۷). *The issue of waiting*. Qom: Hijrat.
- sana'ti, M. (۲۰۱۰). *Familiarity with sacred defense literature*. Tehran: Sarir.
- Sangari, M.. (۸۸۸۸). Resistance literature. (Sustainability). *Quarterly Research Letter*, ۹, ۰۰-۸۸.
- Sangeri, M. (۲۰۱۰). *Holy defense literature*. Tehran: Foundation for the Preservation of Relics and the Publication of the Values of Sacred Defense.
- Sanjari Banestani. M. (۲۰۱۲). *An Investigation of common themes of resistance poetry in the poems of Qeisar Aminpour, Salman Harati, and Seoideh Kashani*. (Unpublished master's thesis). University of Sistan and Baluchestan, Sistan and Baluchestan
- Shafiee kadmeh, M. (۱۹۹۷). *A mirror for sounds*. Tehran: Sokhan^۹
- Shafiee kadmeh, M. (۲۰۰۱). *The whips of conduct* (۳rd ed.). Tehran: Agah.
- Shakeri, Kh. (۲۰۰۰). *Social backgrounds of the constitutional movement and the development of social democracy*. Tehran: Akhtaran Publishing.
- Sojudi, F. (۲۰۰۶). The structure of resistance poetry. *Journal of Binab*, ۰۰, ۸۸۸-۳۳۳.

- Tamimi, F. (۱۹۹۰). Poetry option. Tehran: Morvarid.
- Teymouri, S. (۲۰۰۳). The labor movement in Iran ups and downs. *Journal of Report*, ۶۶۶, ۳۱۹-۸۸۸.
- yahaqi, M. (۲۰۰۹). *The stream of moments* (۱۱th ed.). Tehran: Jami.
- Zakir Hussein, A. (۲۰۰۰). *Iranian political literature in the era of constitutionalism* (Vol. ۱). Tehran: Publishing and Printing Institute.
- Zarqan, M. (۲۰۰۴). *Perspectives on contemporary Iranian poetry* (۳rd ed.). Tehran: Sales Publication.

پښتونستان د علومو او انساني مطالعاتو فریښی
پرتال جامع علوم انسانی

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال دوازدهم، شماره بیست و دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۹

بررسی گونه‌های شعر پایداری در ادبیات معاصر ایران

(علمی-پژوهشی)

نجمه طاهری ماه‌زمینی^۱

دکتر محمدصادق بصیری^۲

چکیده

شعر پایداری یکی از مهمترین جریان‌های ادبی دوره صد ساله معاصر ایران است و کمتر شاعر و نویسنده‌ای را می‌توان یافت که در این زمینه قلم نزده است. همین گستردگی شاعران و مخاطبان با افکار و عقاید مختلف، سبب شده که شعر پایداری مباحث زیادی را دربرگیرد؛ یعنی از اشعار بیداری، اعتراض و کارگری دوره مشروطه گرفته تا اشعار چریکی، انتظار، اشعار اعتراضی، کارگری، اشعار دوره دفاع مقدس، بعد از دفاع مقدس، اشعار مربوط به انتفاضه و قدس، اشعار آیینی و عاشورایی و ... عصر حاضر را دربرمی‌گیرد؛ از این رو، مقاله حاضر قصد دارد زیرمجموعه‌های جریان شعر پایداری را در دوره معاصر به تفکیک دوره‌های تاریخی (مشروطه، پهلوی و انقلاب اسلامی) مورد بررسی قرار دهد و سپس مضامین هر کدام از آن‌ها را بیان نماید تا بدین صورت تحلیلی جامع در مورد جریان شعر پایداری به دست دهد و معلوم شود این نوع ادبی وجه غالب جریان‌های شعری دوره معاصر ایران را تشکیل می‌دهد.

^۱ - دانش‌آموخته دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان، (نویسنده‌مسئول

(taheri_najme@yahoo.com)

^۲ - استاد رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان basiri@mail.uk.ac.ir

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۵-۰۸-۰۳

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵-۰۲-۱۴

واژه‌های کلیدی: شعر پایداری، گونه‌های شعر پایداری، دوره مشروطه، دوره پهلوی، دوره انقلاب اسلامی

۱- مقدمه

شعر فارسی دارای گونه‌ها و انواع مختلفی است که در آنها موضوع و مضمون خاصی جلوه‌گر می‌شود. یکی از انواع ادبی که در دوره معاصر در شعر فارسی به اثبات رسیده، شعر پایداری است که گویندگان آن بر خود فرض کرده‌اند تا در برابر شکمبارگی ستمکاران هرگز ساکت نشینند. در این نوع ادبی مفاهیم اعتراض و مقاومت اجتماعی، جنگ در مقابل تجاوزگران و انقلاب در مقابل سلطه‌گران غلبه دارد. با چنین توصیفی، خاستگاه شعر پایداری اجتماع است و این نوع ادبی از دل رویدادهای ویژه‌ای که در یک جامعه ویژه رخ می‌دهد، بروز می‌کند. (سجودی، ۱۳۸۵: ۱۵۹) بهترین تعریفی که می‌توان از ادبیات مقاومت [پایداری] ارائه داد، چنین است: «نوعی از ادبیات متعهد و ملتزم است که از طرف مردم و پیشروان فکری جامعه در برابر آنچه حیات مادی و معنوی آن‌ها را تهدید می‌کند، به وجود می‌آید و هدفش جلوگیری از انحراف در ادبیات، شکوفایی و تکامل تدریجی آن است.» (بصیری، ۱۳۸۸: ۲۶)

بنابراین اصل اساسی در این آثار، مبارزه با بیداد داخلی یا تجاوز بیرونی در همه حوزه‌های سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و ایستادگی در برابر جریان‌های ضد آزادی است. نکته قابل توجه این است که ادبیات مقاومت حداقل به شکل امروز در گذشته ادبی ما گستره چندانی نداشته و به نظر می‌رسد در ادب فارسی در دوره معاصر یعنی از مشروطه تاکنون شعر پایداری بیش از هر زمان دیگری نمود پیدا کرده که در این پژوهش، این دوره حساس تاریخی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱-۱- بیان مسأله

ادب پایداری اگرچه یک جریان در شعر معاصر ایران است، اما هر کسی بنا به دیدگاه و عقیده خود به این جریان روی آورده و یا اشعاری را سروده که بعدها جزو یکی از زیرمجموعه‌های

ادب پایداری قرار گرفته‌اند؛ مثلاً برخی از جنبه‌ مارکسیستی و یا کمونیستی به آن توجه کرده‌اند، برخی دیگر از دید یک فرد مبارز و چریکی به آن توجه کرده‌اند، گروهی به اعتراض علیه عوامل ناهنجار اجتماعی و فرهنگی پرداخته‌اند، عده‌ای نگاه فرازمانی و فرامکانی داشته و به آینده بشری در پرتو ظهور امام زمان و منجی^(عج) نظر داشته‌اند و ... در حالی که اگر عمیقاً توجه شود، همه این جریان‌ها به نوعی شعر و ادب پایداری محسوب می‌شوند؛ بنابراین، مسأله اساسی مقاله حاضر این است که حدود و ثغور شعر پایداری کجاست؟ و چه جریان‌هایی را شامل می‌شود؟ آیا این شعر در دوره‌های مختلف نمود خاص داشته؟ و این که هر جریان در هر دوره شامل چه مضامینی می‌شود؟

۱-۲- پیشینه تحقیق

در زمینه شعر پایداری تاکنون مقالات زیادی به چاپ رسیده؛ اما در خصوص مرزبندی و یا گرایش و جریان‌های مربوط به این نوع ادبی، مقاله‌ای مشاهده نشد.

۱-۳- اهمیت و ضرورت تحقیق

با توجه با فراگیری ادبیات متعهد و ادبیات پایداری در سده اخیر و فراگیری این نوع ادبی با توجه به زیر مجموعه‌های آن در دوره انقلاب اسلامی لازم است که یک تحقیق کلی در مورد شعر پایداری صورت گیرد تا حوزه‌ها و زیر مجموعه‌های آن مشخص گردد.

۲- بحث

در تاریخ معاصر ایران به دلیل تحولات صورت گرفته، توجه به مسائل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دینی بسیار زیاد گشته؛ برای همین در این دوره شاهد گسترش ادبیات پایداری در سطحی وسیع هستیم و مضامین مختلفی با گرایش‌های گوناگون در ارتباط با این موضوع وجود دارند.

متأسفانه در کشور ما آن طور که باید و شاید، در هیچ یک از بررسی‌ها و پژوهش‌های مربوط به ادبیات پایداری از جنبه دوره‌ای و محتوایی به آن پرداخته نشده‌است؛ در صورتی که یکی از بهترین تقسیم‌بندی‌های شعر پایداری معاصر ایران، «تفکیک آن به دوران مشروطیت، عصر پهلوی و دوره انقلاب اسلامی و روزگار پس از آن است.» (محسنی‌نیا، ۱۳۸۸: ۱۴۸) بنابراین، طبق این سخن، شعر پایداری دوران معاصر ایران را می‌توان به سه دوره مشروطه، پهلوی و انقلاب اسلامی تقسیم نمود که در ادامه به بررسی آنها پرداخته می‌شود.

۲-۱- جریان‌های شعر پایداری در دوره مشروطه

اشعار پایداری دوره مشروطه منحصر به یک مضمون و یا یک حوزه نیستند، بلکه این جریان، خود به جریان‌های شعر بیداری، شعر اعتراض و شعر کارگری تقسیم می‌شود:

۲-۱-۱- شعر بیداری دوره مشروطه

یکی از حساس‌ترین و به تعبیر دیگر تأثیرگذارترین دوران‌ها در تاریخ ایران، دوره مشروطه است. این دوره نقش بسزایی در پیشرفت‌های گوناگون کشور ما داشته‌است؛ به طوری که دوران مشروطه را دوره «آغازها» دانسته‌اند (امین‌پور، ۱۳۸۴: ۲۹۴)

در این دوره، کشور ایران به دلیل شرایط خاصی چون آشنایی با فرهنگ غربی از طریق ترجمه کتاب‌ها، رفت و آمد به اروپا و انتشار روزنامه‌ها کم‌کم از تحولات جهانی و به خصوص انقلاب‌های آنها با خبر شد و برای همین در این دوره تحولاتی از نظر شیوه حکومتی در ایران به وجود آمد؛ البته در این باره باید گفت که عوامل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بسیاری در ایجاد این تغییر نقش داشته‌اند. یکی از آن عوامل، تلاش شاعران آن عصر است که سبب تحولات عظیمی در سطح ملی کشور گردید و زمینه را برای ورود ایران به دوران جدیدی از حکومت و حیات خود پیش آورد. این تغییرات عبارتند از:

۱- مجلس شورای ملی تأسیس شد و قوه مقننه از سایر قوا مستقل گردید. ۲- نمایندگان از جانب مردم انتخاب شده و به مجلس راه یافتند و بدین ترتیب آنان دست کم در حد تئوری در تعیین سرنوشت خود سهیم شدند. ۳- با تأسیس عدالت‌خانه و زیر مجموعه آن، قوه قضائیه هم تا حدود زیادی از شخص شاه مستقل گردید. ۴- با تشکیل دولتی که می‌بایست از جانب مجلس مردمی تأیید شود، قوه مجریه هم از سایر قوا تفکیک و از شاه مستقل شد. ۵- سازمان‌ها و نهادهای اداری به تقلید از جوامع غربی در پیکره سه قوه ایجاد شد تا اداره جامعه شکل قانونمند و مدونی به خود گیرد و به دنبال تغییر در ساختار سیاسی، مظاهر مدنیت در ایران زیادتر شد (زرقانی، ۱۳۸۳: ۷۰)

در اثر این عوامل، شعر این دوره به معنی کامل کلمه سیاسی شد؛ زیرا «نظم به خاطر یگانه‌اش در فرهنگ سنتی ایران به عنوان اصلی‌ترین رسانه انقلاب عمل [می‌کرده‌است] (متین، ۱۳۸۲: ۱۶۴-۱۶۵) هدف این گونه اشعار بیداری در دوره مشروطه، آگاهی بخشی به مردم و برانگیختن احساسات ملی و میهنی، ترویج آزادی‌های فردی و اجتماعی، طرد خرافات و اندیشه‌های سست و ناروا، پیکار با بیگانه و بیگانه‌خواهی، انتقاد سخت و بی‌رحم از نابسامانی‌ها و آشنا کردن مردم به حدود و حقوق انسانی آنها بوده [است] (ذاکر حسین، ۱۳۷۹: ۴۸) مضامین این اشعار بیداری عبارتند از: یاد وطن و میهن دوستی، دعوت به مبارزه علیه استبداد و استعمار، دعوت به همبستگی ملی، توجه به قانون و آزادی، نفرت از بیگانه و بیان ظلم و ستم دشمنان و مستبدان، توجه به هویت ملی یا مفاخر ایران باستان.

۲-۱-۲- شعر اعتراض در دوره مشروطه

جریان دیگری که در دوره مشروطه تحت تأثیر بیداری و مقاومت مردم به وجود آمد «جریان شعر اعتراض» بود. ترکیب «ادب اعتراض» به آن دسته از سروده‌ها و نوشته‌ها اطلاق می‌شود که

به نوعی روح انتقاد یا اعتراض یا مقاومت شاعر و نویسنده را در برابر عوامل تحمیلی اجتماعی و سیاسی و اقتصادی حاکم منعکس کرده است (پشت دار، ۱۳۸۹: ۱۵۸)

دامنه اشعار اعتراض بسیار وسیع است. در حقیقت باید گفت که شعر اعتراض نوعی از شعر متعهد است؛ زیرا در لایه نخست از مفهوم ادب و هنر پایداری، «نه» به واقعیت موجود گفته می شود. در لایه دیگر از این مفهوم، «نه» به هر نوع انحراف، بی عدالتی و آلودگی - اعم از اجتماعی، سیاسی، اخلاقی، دینی و ... - گفته می شود که هنرمند در پیرامون خویش مشاهده می کند و آن را بر نمی تابد و بالاخره در سطح سوم از مفهوم ادب مقاومت، اعتراض نسبت به استبداد داخلی یا تجاوز خارجی صورت می گیرد (سنجری بنستانی، ۱۳۹۱: ۱۰) پس باید این نوع ادبی را جزء ادبیات متعهد و پایداری به حساب آورد.

در حقیقت «ادبیات مقاومت [پایداری] می کوشد تا نقطه های تاریک زندگی جامعه را به قصد اصلاح مطرح کند و به این منظور به بسیاری از سستی ها، بی عدالتی ها، نابسامانی ها، بی توجهی ها و ... می تازد و سلاح کوبنده و موثر انتقاد را همیشه در دست دارد. گاه جامعه رنج کشیده و بحران زده را جرقه ای لازم است تا به جوشش و تلاطم همه گیر برسد و این رسالت را هنرمندان و اهل ادب برعهده دارند.» (صدقیان زاده، ۱۳۹۰: ۱۸۶)

علی رغم تلاش شاعران گذشته ایران، این ادب اعتراضی چندان گسترش نیافته بود. اواخر حکومت قاجاریان آغاز این اعتراض ها بود و در دوره مشروطه انتقاد و اعتراض، جزئی از زندگی مردم و به خصوص شاعران متعهد گشت و یکی از مهم ترین حرکت های اعتراض آمیز علیه استبداد و بی عدالتی در تاریخ معاصر ایران، همین انقلاب مشروطیت است. بعد از آن که حکومت از حالت سنتی خود؛ یعنی سلطنت یک گروه خاص خارج گشت، اقشار مختلف جامعه، خود را در سرنوشت کشور سهیم دانستند و از این رو در قالب های مختلفی، کمبودها و مشکلات جامعه را گوشزد می نمودند. از جمله اعتراض های این دوره می توان به موارد زیر اشاره نمود: اعتراض به تضاد طبقاتی و عدم عدالت اقتصادی، اعتراض به نادانی مردم، اعتراض

به وضع عمومی کشور، اعتراض به اوضاع سیاسی کشور، اعتراض به افراد خیانتکار و دشمنان داخلی، اعتراض به حضور و دخالت بیگانگان در کشور، اعتراض به عدم اتحاد و همبستگی مردم، اعتراض به نابسامانی دستگاه قضا، اعتراض به فساد مالی سرمایه داران و اعتراض به خود.

۲-۱-۳- جریان شعر کارگری دوره مشروطه

یکی از مهم‌ترین موضوعات که هم‌زمان با مشروطیت و غروب استبداد قاجاری به عنوان یکی از زیر مجموعه‌های ادبیات واقع‌گرا و متعهد در گستره ادب فارسی گام نهاد و به جهت برخورداری از عواطف عظیم و خیل مخاطبان در کنار سایر نُرْم‌ها و هنجارهای ادبی چهره نمود، ادبیات کارگری بود؛ زیرا هم‌زمان با دوران مشروطیت سیل کالاهای ارزان قیمت خارجی به سمت بازار ایران سرازیر شد و در پی این جریان، الگوی اقتصادی در ایران به کلی تغییر کرد. فروپاشی نظام زمین‌داری و اقتصاد سنتی ایران در دوران حکومت شاهان قاجار، گرفتن وام‌های هنگفت از کشورهای بیگانه و دادن امتیازهای ناروا به آنها کشور را در وضعیت اقتصادی بدی قرار داده بود. باج‌گیری و رفتار خودسرانه ماموران دولتی نیز وضعیت را بدتر کرده بود. بسیاری از کشاورزان که تا آن زمان با تولید محصولات خود امرار معاش می‌کردند، به تدریج وسیله درآمد خود را از دست دادند و به نیروی کارگری پیوستند. بسیاری از دهقانان از روستاها به شهرها مهاجرت کردند و صنایع دستی و پیشه‌وری جایگاه خود را از دست دادند. قسمت اعظم این مهاجرین به مراکز صنعتی روسیه تزاری روی آوردند و معدن نفت باکو از مهم‌ترین این مراکز به شمار می‌رفت. (کامبخش، بی تا: ۱۳) فصلی بودن این کارگران و شرکت در اعتصاب‌های کارگری منطقه قفقاز که سال‌ها قبل با ادبیات کارگری آشنا شده بودند، موجب انتقال افکار جدید در زمینه تشکیلات کارگری به ایران شد. سیاسی شدن تدریجی این کارگران مهاجر سرانجام به گسترش عقاید رادیکال در ایران انجامید و زمینه را برای پیدایش جنبش کارگری در داخل ایران نیز مهیا کرد (شاگری، ۱۳۸۴: ۱۳۰) و نخستین اتحادیه

کارگری در ایران توسط محمد پروانه در تهران تأسیس شد (سلیمی، ۱۳۸۲: ۶۲) بنابراین در این دوره برای نخستین بار به طور جدی زندگی کارگران، کشاورزان و سرنوشت دردبار تاریخی آنان موضوع شعر شاعران قرار گرفت. مهمترین مضامین این اشعار عبارتند از: بیان ظلم‌های رواداشته شده به طبقه کارگر، فقر کارگران، اعتراض به سرمایه‌داری، اعتراض به غفلت و جهل کارگران، غرب‌ستیزی و شرق‌[شوروی]دوستی، اعتراض به دولت‌های نالایق، قیام و مبارزه مسلحانه، تشکیل اتحادیه کارگری.

۲-۲- جریان‌های شعر پایداری دوره پهلوی

دوره پهلوی نیز از جنبه شعر پایداری دارای زیرمجموعه‌های مختلفی است که در اینجا به بررسی آنها پرداخته می‌شود:

۲-۲-۱- شعر پایداری در دوره پهلوی

بعد از مشروطه و آغاز دوره پهلوی نه تنها اوضاع سیاسی و اجتماعی کشور ایران بهبود نیافت؛ بلکه وضع کشور از بسیاری از جهات بدتر هم گشت. رضاشاه از آغاز سلطنت خود به نوعی خفقان سیاسی روی آورد. در دوره پهلوی دوم نیز وضع به همین منوال بود. محمدرضا شاه از ابتدای سلطنتش در سال ۱۳۲۰ از نقش غیر فعالی که قانون اساسی برای او تعیین کرده بود، ناخرسند بود و قصد داشت که روزی بتواند همچون پدرش با اقتدار تمام، زمام حکومت کشور را در دست گیرد. او از سال ۱۳۲۵ با در اختیار گرفتن ارتش، کنترل فعالیت اتحادیه‌های کارگری، ممانعت از نفوذ حزب توده، پایان دادن به غائله آذربایجان و در نهایت با سرکوب نهضت ملی در سال ۱۳۳۲ بر اریکه خود کامگی نشست و شاه جوان دموکرات و طرفدار عدالت اجتماعی به رضاشاه دیگر تبدیل شد. در چنین فضایی نوعی سرخوردگی و دل‌مردگی در سطح جامعه، به ویژه در میان روشنفکران پیدا شد که نتیجه ابتدایی آن در ادبیات، ظهور

نوعی یأس و ناامیدی و مرگ‌اندیشی و پشت کردن به‌اندیشهٔ تغزلی و روی آوردن به نوعی ابهام و رمزگویی بود. به‌طور کلی، هرگاه جامعه‌ای با نارسایی‌ها و مشکلات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مواجه‌شود، زمینهٔ مناسبی برای اجتماعی شدن هنرها فراهم می‌آید. در سایهٔ این نوع شعر اجتماعی همه امید داشتند که با هم جامعهٔ ایران را دگرگون کنند. این امید ساری که نتیجهٔ مستقیم مشروطه‌خواهی و نهضت مقاومت بود، موجب شد که شاعران و نویسندگانی که تا آن زمان از زندگی عمومی برکنار بودند، به مسائل اجتماعی و سیاسی رو کنند. برای همین مضامینی مثل دعوت به پایداری و مبارزه، حسرت نبودن شهدای راه آزادی، نفرت از ستمگران داخلی و مستکبران خارجی، امیدواری قبل از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، ناامیدی بعد از کودتا، امیدواری پس از دههٔ ۴۰، یاد وطن، بیان آزادی، یاد امام حسین^(ع)، بزرگداشت امام خمینی^(ره) در این دوره وجود دارد.

۲-۲-۲- بررسی شعر اعتراض دورهٔ پهلوی

یکی از عوامل موثر بر دیدگاه شاعران در هر عصر، وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن عصر است. سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ یعنی دوران محمدرضا شاه پهلوی، از پرتنش‌ترین دوره‌های پس از عصر مشروطیت است که باعث اعتراض‌های شدیدی نسبت به شاه و دیگر عمال او توسط شاعران و دیگران روشنفکران شد. پس از کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲ این مخالفت‌ها به صورت گسترده‌تری مطرح می‌شوند؛ به طوری که بسیاری از افراد جامعه به جای این که برای دولت کار کنند، علیه آن کار می‌کردند و به گروه‌ها و احزابی چون حزب توده می‌پیوستند تا برای براندازی حکومت تلاش نمایند. این روح حماسی و مردم‌گرایی، گذشته از آن که با سنتی دیرینه در ادب فارسی به عصر فردوسی و ناصرخسرو باز می‌گشت، در مفهوم نو‌نیمایی خود از «افسانه» جلوه‌گر شد. (یاحقی، ۱۳۸۸: ۸۶) درهم شکستن روحی و روانی و دزدگی مردم از حکومت، فقر، ناامنی و آشوب‌های سیاسی و اجتماعی و ملی شدن صنعت نفت ایران و

برانگیخته شدن احساسات ناسیونالیستی در دهه سی و قیام ۱۵ خرداد سال ۱۳۴۲ و ده‌ها رخداد دیگر سیاسی و اجتماعی، روشنفکران این عصر به ویژه شاعرانی که آمال‌های خویش را بر باد رفته می‌دیدند، بر آن داشت تا به گونه‌های متفاوت، اعتراض و عصیان خویش را از جامعه خسته و حکومت سرکوب‌گر روزگار بیان کنند. در واقع، این شاخه از شعر امروز کوشیده‌است تا در پی بیداری مردم، همچون سخنگویی صادق، آرمان‌های آنها را در قالب سخنی هنری بازگوید. در این گونه از اشعار معاصر، اندیشه‌های اجتماعی جانشین احساسات فردی شده‌است که در قالب‌های طنز و کنایه و با بیانی نمادین بیان شده‌اند. از جمله این مضامین می‌توان به موارد زیر اشاره نمود: اعتراض به تضاد طبقاتی، اعتراض به عدم همبستگی، سرزنش و اعتراض به خود، اعتراض به خفقان و عدم آزادی، اعتراض به ظلم و ستم قدرت‌های استکباری، اعتراض به افراد مزدور، اعتراض به مشکلات اقتصادی و فقر.

۲-۲-۳- اشعار کارگری دوره پهلوی

هم زمان با دوره مشروطه «مارکس» یکی از مصلحان و روشنفکران اقتصادی دنیای غرب ظهور کرد و تمام همت خود را در این قرار داد تا اوضاعی ایجاد شود که در آن از بیگاری خبری نباشد و حقوق کارگر، تمام و کمال پرداخت شود. رواج این تفکرات در دنیای غرب و بروز انقلاب‌ها و اعتصاب‌های کارگری در شرق و به خصوص در کشور شوروی سابق و روی کار آمدن حکومت‌هایی از دل مردم، اوضاع کارگران را در آن کشورها بهبود بخشیده بود و در دوره مشروطه در ایران به تدریج زمینه برای شکل‌گیری اتحادیه‌های کارگری فراهم شد، اما با آغاز استبداد صغیر محمد علی شاه، این اتحادیه‌ها نتوانستند چندان گسترش یابند و بعد از خاتمه استبداد صغیر در ۱۲۸۷ و پیروزی مشروطه‌خواهان، با استقرار مجدد سلطنت مشروطه، اتحادیه‌های کارگری هم مجدداً شروع به رشد و شکوفایی نمودند و در این دوران قانون اساسی از فعالیت آنها حمایت می‌نمود و مانعی جدی برای فعالیت آنها وجود نداشت. این رونق

اتحادیه‌ها باز چندان طول نکشید؛ «همین که رضاخان، شاه‌شد، مخالفان او صرفاً به خاطر اعتقاداتشان تحت تعقیب قرار گرفتند. در پاییز سال ۱۳۰۴ حمله پیگیرانه‌ای به حزب کمونیست ایران و بازمانده‌های اتحادیه‌های عمومی کارگران مرکزی آغاز گردید که اعضای هر دو سازمان را ناگزیر کرد فعالیت‌های خود را مخفیانه انجام دهند.» (لاجوردی، ۱۳۶۹: ۳۰) از این رو، «در شعر [کارگری] دوره رضاخانی انتقاد هست؛ ولی انتقادات متوجه چیزهای سطحی است ... رژیم این اجازه را به کسی نمی‌دهد که به مسائل عمقی بیندیشد و مسائل عمقی را در آثار خود منعکس کند؛ جز در ادبیاتی که باید آن را در مقوله ادبیات زیرزمینی به حساب آورد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۹: ۵۰) در دوره پهلوی دوم نیز اگرچه اقداماتی چون بهداشت محیط، بیمه، بازنشستگی و .. در جهت بهبود وضعیت کار و معاش کارگران صورت گرفت؛ ولی در کل وضع کارگران چندان تغییر مثبتی نداشت و روز به روز به اعتراضات آنها افزوده می‌شد و به دلیل عدم ثبات سیاسی در کشور به تدریج اتحادیه‌های کارگری تضعیف شدند و پادشاه ایران به خودکامگی روی آورد. دوگانگی گفتار و رفتار رهبران حکومتی، موجب بی‌اعتمادی کارگران به نظام حاکم و ملحق شدن آنها به جنبش انقلابی شد و زمینه بروز اقدامات عملی علیه حکومت و اعتصابات کارگران را در این دوره افزایش داد و کم‌کم مسائل سیاسی هم به خواسته اقتصادی کارگران افزوده گشت و آنها را به قیام مسلحانه علیه حکومت وامی‌داشت. به طور کلی مضامین اشعار این دوره سطحی است و عبارتند از: فقر کارگران، ستایش کارگر، مقایسه دو گروه کارگر و سرمایه دار، ناامیدی کارگران و شرمساری در برابر فرزندان؛ اما نمود خشونت‌آمیز این اعتراض‌های کارگران را در قالب اشعار چریکی می‌توان دید که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۲-۲-۴- شعر چریکی در دوره پهلوی

قبل از انقلاب اسلامی تحت تأثیر تفکرات مارکسیستی و گرایش سیاسی چپ به ویژه در دههٔ چهل و پنجاه، نوعی شعر در ادبیات معاصر ما به وجود آمد که اعتراض‌های خود را به صورت واضح و آشکار بیان می‌نمود و نوعی شعر اعتراض و عصیان نسبت به نارسایی‌های اجتماعی و عدم آزادی بود (حسینی کلبادی، شکری، ۱۳۹۰: ۴۷)

پیشینهٔ این جریان فکری را باید در عصر مشروطه جستجو کرد؛ چون تقدیس و ستایش خشونت و خونریزی، بخشی از میراث دورهٔ مشروطه است و اغلب شعرای کارگری سرای دورهٔ مشروطه در شعر خود به تبلیغ و ترویج آن پرداخته‌اند، از جملهٔ این شاعران: فرخی یزدی، عشقی و عارف قزوینی است.

بخشی از این جریان سیاسی مسلحانه، ناشی از افزایش هیجان میان روشنفکران و بخشی دیگر ناشی از گسترش هم‌زمان و جذابیت نگرش انقلابی در عرصه بین‌المللی بود.

مبارزات الجزایری‌ها، کوبایی‌ها، ویتنامی‌ها و همچنین جنبش‌های رادیکال دانشجویی در اروپا و آمریکای شمالی تأثیر عظیمی بر قشر روشنفکر جهان سوم از جمله ایران داشت و با آگاهی مردم، موج جدیدی از انتقادات و اعتراض‌ها در کشور ایران شکل گرفت، اما حکومت پهلوی همواره در پی سانسور این اعتراض‌ها بود. محدود کردن مجراهای عمومی برای بیان دیدگاه‌های انتقادی که با توقیف کانون نویسندگان در ۱۳۴۹ به اوج خود رسید، اعضای جوان و فعال روشنفکر را بیشتر به سوی دو گروه عمده چریکی فداییان خلق و مجاهدین خلق متمایل کرد (ملت پرست، ۱۳۸۸: ۲۴)

بنابراین در حالی که بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ فضای یأس و ناامیدی بر کشور ایران حاکم شده بود و مردم، شاعران و روشنفکران، حکومت شاه را به نوعی غیرقابل نفوذ و به عبارت دیگر غیرقابل تغییر فرض می‌کردند. پیروان مشی چریکی بر این باور بودند که در شرایط خفقان شدید سیاسی، تلاش برای سازماندهی مردم در قالب تشکیلات سیاسی علنی بی‌حاصل است. بنابراین در آن برههٔ زمانی اعضای حزب توده تنها راه نجات خود و میهن را در

مبارزه مسلحانه می‌دیدند و مردم و نیروها را بر این امر ترغیب می‌کردند تا از این طریق بتوانند حکومتی را که وابسته به شرق و غرب است، در انظار مردم خوار و ضربه پذیر جلوه دهند که همین امر سبب امید و رغبت یافتن مردم و گروه‌ها برای غلبه بر شاه و دیگر مزدوران گشت (استنباط از سازمان چریکی‌های فدایی خلق، بی تا: ۳-۴) البته باید گفت؛ مرز مشخصی بین همه اشعار سیاسی - اجتماعی پیشین و تمامی اشعار چریکی وجود ندارد و نمی‌توان گفت که این شعر از چه زمانی رسماً آغاز شده است؛ زیرا پاره‌ای از اشعار سیاوش کسرائی و ه.الف‌سایه و یا شاملو پیش از کودتا و یا واقعه جنگ عملاً اشعار چریکی بودند و حتی نخستین اشعار جدی سلطان‌پور به عنوان بانی شعر چریکی در حال و هوای نمادین شعر سیاسی دهه سی سروده شده است و حتی مجموعه‌های زیادی در ارتباط با جنگ چریکی در قبل از این تاریخ شروع رسمی جنگ‌های چریکی سروده شده‌اند؛ از جمله این مجموعه‌ها می‌توان به خانگی ۱۳۴۶، ساز دیگر ۱۳۴۷ برای شهیدان ۱۳۴۴، صدای میرا ۱۳۴۷ و... اشاره نمود. در واقع پس از سال ۱۳۴۲ گروه‌های چریکی دارای هر گونه ایدئولوژی می‌بایست از خود پرسند که «چه باید کرد؟» پاسخ روشن بود: «جنگ چریکی» (روزنامه مجاهد به نقل از آبراهامیان، ۱۳۸۷: ۵۹۵-۵۹۶) این شعر نیز مانند اشعار اعتراض دوره پهلوی خواهان عدالت در همه جنبه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و ... بود. علاوه بر این، مضامین دیگری چون مرثیه شهدا، وطن دوستی، امیدواری و تلاش برای پیروزی، ترغیب به قیام و مبارزه مسلحانه و ... در این اشعار دیده می‌شود.

۲-۳- جریان‌های شعر پایداری (دفاع مقدس) در دوره انقلاب اسلامی

در پی قیام‌ها و اقدامات زیادی که در تمام دوران دوره پهلوی انجام شد، سرانجام در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ انقلاب مردم ایران به ثمر نشست و فصل جدیدی در تاریخ کشور ایران شکل گرفت. همان طور که در شعر پایداری قبل از انقلاب بیان شد، سه جریان فکری در جامعه آن روزگار وجود داشت، برخی لیبرال بودند، برخی به جنبه‌های اسطوره‌ای و باستانی ایران گرایش داشتند

و گروهی نیز دارای اعتقادات دینی و مذهبی بودند. سرانجام ملت ایران در فراندومی از میان این سه گرایش، به اسلامیت نظام رای دادند و از این به بعد قید اسلامیت به انقلاب اضافه شد و جنبه ایدئولوژی آن پر رنگ تر شد. اما قدرت‌های استکباری این همه تحول را در جریان انقلاب اسلامی ایران برننافتند و به کارشکنی در مورد ایران پرداختند. ابتدا به ترور شخصیت‌های مؤثر در شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی اقدام کردند، بعد با راه‌اندازی گروه‌های منافق، قصد کودتا و براندازی نظام را داشتند و در نهایت در پایان شهریور ۱۳۵۹ جنگ عراق را بر ما تحمیل کردند. در واقع باید جنگ را یک انقلاب اجتماعی دانست، چون در اثر هر جنگی، تحولات عظیمی در یک کشور به وجود می‌آید. از جمله این تحولات، دگرگونی فضای شعر و شاعری آن دوران بود. نکته‌ای که در زمینه شعر جنگ باید به آن توجه نمود، این است؛ اصولاً تعبیر جنگ، تعبیری منفور است و دادن عنوان جنگ به دفاع ملت ایران همه ارزش‌های آن را محو خواهد کرد و بهتر است که به جای آن، عنوان دفاع مقدس را به کار برد؛ مهم‌ترین استدلال ما برای به کار بردن این عنوان آن است؛ ۱- ما آغازگر نبودیم ۲- «دفاع» ما مبتنی بر باورها و اعتقادات و ارزش‌های دینی به ویژه شیعی بود (همان: ۲۰) علاوه بر این، رزمندگان غیور ایران، جنگ را راهی برای تعالی وجود خود می‌دانستند و به آن صبغه عرفانی و انفسی داده بودند و برای همین، در اشعار این دوران از بن‌مایه‌های عرفانی بسیار استفاده شده است؛ به طوری که این مسأله باعث تمایز ادب پایداری کشور ما با سایر ملل دیگر هم شده است (همان: ۲۲) این ادعای مقدس بودن دفاع رزمندگان اسلام را می‌توان با مضامین اشعار مربوط به این واقعه بهتر اثبات نمود که عبارتند از: ترغیب به پایداری، مرثیه شهدا، ستایش شهدا، ستایش رزمندگان، بیان عوامل مؤثر بر پایداری و پیروزی رزمندگان، تلفیق عرفان و حماسه، ستایش و یادکرد «امام خمینی^(ره)»، وطن‌دوستی.

۲-۳-۱- اشعار پایداری دوره بعد از دفاع مقدس

با پذیرش قطعنامه ۵۹۸ سازمان ملل توسط ایران و پایان یافتن جنگ، شعر فارسی وارد مرحله تازه‌ای از حیات خود شد. دوره‌ای که می‌توان آن را با عنوان «شعر پایداری دوره بعد از جنگ (دفاع مقدس)» مورد بررسی و ارزیابی قرار داد؛ زیرا پایداری و مقاومت مفهومی نیست که در یک زمان خاص و تحت تاثیر جنگ و جدال دشمنان خارجی و یا داخلی شکل گیرد و بعد از اتمام آن شرایط، مفهوم پایداری نیز خاتمه یابد؛ بلکه پایداری و مقاومت در برابر عوامل ناهنجار داخلی و خارجی در همه ادوار -چه زمان صلح و چه زمان جنگ- ویژگی ذاتی و درونی بشر است. برای همین است که اشعار پایداری در دوران پس از اتمام دفاع مقدس نیز در ایران اسلامی باز هم سروده می‌شوند و در کنار آن، مضامینی چون حسرت جا ماندن از شهدا، تنهایی و غربت، شرم از شهیدان و ... وجود دارد؛ البته در دوران بعد از دفاع مقدس، آن حالت حماسی و برانگیختگی دوران جنگ وجود ندارد؛ چون دوران بعد از جنگ، دوران تثبیت ارزش‌ها و آرمان‌های انقلاب اسلامی است و شاعران باید در عرصه و سنگری دیگر به تهییج قوا و افکار جامعه پردازند؛ البته گاهی بر اثر وقایع روز جامعه، زبان شاعران چنان حماسی می‌گردد که زهره در دل هر دشمنی آب می‌گرداند. مهمترین مضامین اشعار بعد از دفاع مقدس عبارتند از:

حسرت و دلتنگی، شرمساری از شهدا، حمایت از ولایت فقیه، بیان هوشیاری و پایداری در زمینه جنگ نرم دشمن، بیان مسائل روز جامعه به خصوص در ماجرای فتنه سال ۱۳۸۸.

۲-۳-۲- جویان شعر قدس در دوره انقلاب اسلامی

برچیده شدن نظام سلطنت و استقرار نظام جمهوری اسلامی در ایران و وقوع تحول بزرگ اجتماعی که تمام ارکان جامعه را ویران کرد و نظام جدیدی را مستقر نمود، اتفاق بزرگی به حساب می‌آید که غیر از ایران، منطقه خاورمیانه و سایر نقاط جهان را نیز تحت تاثیر قرار داد (خاتمی، ۱۳۸۷: ۲۳) این مساله زمینه‌ساز تحولات بزرگی در سراسر جهان گردید و ملت‌های

زیادی به تأسی از ملت ما برای مبارزه با عوامل استبداد داخلی دست به قیام و مبارزه زدند و بدین صورت پیام انقلاب اسلامی ایران به سراسر جهان رسید. بر این اساس، ملت ایران همواره حامی و پشتیبان مردم مظلوم و ستمدیده بوده است؛ زیرا «انقلاب‌ها و جنگ‌های تاریخ ثابت کردند که صرف محق بودن کافی نیست و اگر صاحبان حق، فرهنگ و حقانیت خود را به گوش دیگران نرسانند، راه را به تمامی نرفته‌اند.» (فراست، ۱۳۷۱: ۵۲). برای همین شاعران و مسئولان فرهنگی ایران سعی کرده‌اند که پیام و ارزش‌های انقلاب، شهدا و دفاع مقدس را به سایر نقاط جهان صادر نمایند و ملت‌های مظلوم دنیا را به قیام و مبارزه علیه مستکبران دعوت نمایند. علاوه بر این شاعران متعهد در اشعار خود همواره ظلم را در هر کجای دنیا که بوده، نکوهیده‌اند و حق را ستوده‌اند. یکی از این ملت‌های مظلوم عالم، مردم ستم‌دیده فلسطین هستند که حتی شاعران دوره قبل از انقلاب هم در حمایت از آنها شعر سروده‌اند. در چند سال اخیر نیز مسأله انتفاضه ملت فلسطین شعر قدس را وارد مرحله تازه‌ای نموده‌است و اشعار زیادی را با مضمون سنگ و مقاومت به ادبیات ایران عرضه کرده‌است. این مضمون در اشعار پایداری دهه هفتاد و هشتاد بعد از انقلاب اسلامی چنان گسترده است که در بسیاری از مجموعه اشعار پایداری، اغلب یک سوم آن اشعار را به خود اختصاص داده است. علاوه بر قدس، شاعران متعهد ایرانی نسبت به هر ظلمی در هر کجای دنیا عکس‌العمل نشان می‌دهند و نمی‌توانند بی‌توجه باشند؛ مثل افغانستان، بوسنی، هرزگرین، سارایوو و ...

۲-۳-۳- شعر آیینی در دوره انقلاب اسلامی

یکی دیگر از مهم‌ترین و پرکاربردترین مضامین شعری دوره دفاع مقدس، یادکرد مظلومیت و روحیه ظلم‌ستیزی ائمه اطهار (علیهم‌السلام) و به خصوص امام حسین (ع) و نهضت عاشورا است. این مضمون در شعر شاعران مذهبی بسیار نمود داشته است؛ به طوری که باعث شکل‌گیری جریانی در شعر انقلاب اسلامی گشته است. این نوع ادبی را می‌توان تحت عناوینی چون شعر

ولایت‌مدار، شعر دینی، شعر آیینی و... بررسی کرد. این نوع شعر همواره در ادب فارسی وجود داشته است با روی کار آمدن حکومت پهلوی کمی از توجه به این شعر کم شد؛ ولی از دههٔ چهل با رهنمودهای حضرت امام خمینی^(ره) و سخنرانی‌های دکتر شریعتی و شهید مطهری این جریان شعری دوباره رشد یافت و بعد از انقلاب حمایت دولت و توجه مردمی باعث تکامل بیشتر آن گردید. (جعفری‌زاده، ۱۳۹۱: ۲۰۷)

اما آن جنبه از شعر آیینی که مربوط به واقعهٔ عاشورا و رشادت‌های امام حسین^(ع) و یاران ایشان است با شعر پایداری ارتباط عمیقی دارد. به طور کلی حماسه در شعر انقلاب، آمیزه‌ای از جنگ، شهادت، ایثار، کرامت و سایر جلوه‌های نورانی و آرمان‌خواه انسان است و کربلا، تبلور تمامی این جلوه‌ها است؛ به همین جهت، مضامین کربلایی و کلمات طیبهٔ عاشورایی، همچون ایثار، شهادت، حسین^(ع)، علقمه، فرات، مقاومت و... در شعر انقلاب موج می‌زند و شاعر، آوای «هل من ناصر، ینصرنی» امام حسین^(ع) را از فراسوی تاریخ می‌شنود و سراپای وجودش، لیک-گویان، این دعوت روحانی را احساس می‌کند. (سنگری، ۱۳۷۷: ۲۰۹) بنابراین پیش‌زمینه شعر انقلاب اسلامی، ادب عاشورایی است.

۲-۳-۴- جریان شعر انتظار دورهٔ انقلاب اسلامی

مسئلهٔ موعود و انتظار یکی از مهم‌ترین مباحث دین اسلام است؛ به طوری که گویا تمام خلقت برای رسیدن به آن دوران باشکوه آفریده شده‌است. در اصطلاح مذهب شیعه: «انتظار، امیدی است به آینده‌ای نویدبخش و سعادت‌آفرین که در آن، به رهبری قائدی عظیم، جهان از مفاسد و بدبختی‌ها رهایی یافته و راه خیر و صلاح، آسایش و امنیت را در پیش می‌گیرد. (قائمی، ۱۳۶۶: ۱۳) در ادیان مختلف نیز، نوید آمدن «مصلح» و برپایی حکومت عادلانه توسط صالحان داده شده است. با این تفصیل که هر ملتی، ایشان را با نام و لقب خاصی می‌شناسند. زردشتیان او را ایرانی و به نام سوشیانس (نجات‌دهندهٔ جهان) می‌دانند، جهودان او را از بنی اسرائیل و پیروان

موسی و به نام سرور میکائیلی می‌شمارند، عیسویان هم‌کیش خودشان و به نام مسیح موعود می‌شناسند و مسلمانان به نام مهدی منتظر و از دودمان بنی‌هاشم و فرزند پیغمبرش می‌دانند. نکته مهم این است که در اسلام به طور کامل معرفی شده، ولی در سایر ادیان چنین نیست. (امینی، ۱۳۸۵: ۶۹)

از آن‌جا که انقلاب اسلامی ایران و به تبع آن زبان و ادبیات فارسی بسیار تحت تأثیر تفکرات و باورهای مذهبی مربوط به دین اسلام و مذهب تشیع است، بنابراین، عقیده موعودگرایی و مسأله انتظار وارد عرصه شعر فارسی گشت؛ به طوری که می‌توان این نوع ادبی را یکی از انواع غالب شعر بعد از پیروزی انقلاب اسلامی دانست. برخی شعر انتظار یا شعر عدالت و یا شعر مهدوی را زیر مجموعه شعر پایداری دانسته‌اند. (امینی‌پژوه و گنجی، ۱۳۹۰: ۳۸) اما از منظر دقیق‌تر باید گفت که این ادبیات پایداری است که زیر مجموعه ادبیات مهدوی یا انتظار است؛ چون تنها افراد متعهدی که چشم به آینده‌روشن جهان دوخته‌اند، نمی‌توانند ظلم و ستم را تحمل کنند و برای رسیدن به مطلوب خود و زمینه‌سازی ظهور منجی دست به قیام و مبارزه می‌زنند و در نهایت به احدی‌الحسین می‌رسند: یا فیض شهادت در راه خدا و یا زمینه‌سازی جامعه برای پیروزی نهایی حق بر باطل؛ یعنی ظهور منجی (عج).

در دوره انقلاب اسلامی مسأله انتظار به طور گسترده مورد توجه قرار گرفته و شاعران از جنبه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی اقتصادی و فرهنگی به مسأله انتظار پرداخته و آن را در همه لایه‌های جامعه موثر دانسته‌اند. از جمله مضامین مورد استفاده در این اشعار می‌توان به موارد زیر اشاره نمود: گلایه از طولانی بودن غیبت و طلب ظهور، ترسیم عصر غیبت، امید به ظهور منجی، رابطه شهدا و مسأله انتظار منجی (عج)، رجعت، اعتراض و انتظار.

۲-۳-۵- شعر اعتراض در دوره انقلاب اسلامی

یکی از راه‌های پرداختن به مسائل اجتماعی و سیاسی هر جامعه استفاده از زبان هنر و شعر است و از منظر فراتر حتی می‌توان گفت که هر هنرمند و شاعر برای مانا بودن، باید شرایط حاکم

بر عمق اجتماع خود را بازشناسد تا خالق اثری اصیل باشد. در همین زمینه لوکاج نیز هنر را مسئول تکامل اجتماعی می‌داند که باید به نیازهای زندگی انسان پاسخ دهد. از نظر او «اثر هنری بیانگر واقعیت زنده» است. (احمدی، ۱۳۸۰: ۲۰۹) بر اساس این نظر، شاعران از دوره انقلاب اسلامی با دیدن برخی کوتاهی‌ها از طرف افراد سودجو که باعث می‌شد مشکلات اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و ... همچنان باقی باشند و تمام مردم طعم عدالت و برابری را نچشند به نوعی شعر اجتماعی روی آوردند که واقعیت‌ها و مسائل و مشکلات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و ... جامعه را به تصویر می‌کشد و به نوعی ادامه‌دهنده جریان شعر اعتراض در بعد از انقلاب اسلامی شدند.

در حقیقت این نوع شعر به مفهوم خاص، به شعر دوره بعد از جنگ اطلاق می‌شود که در آن شاعر انقلاب بر فراموشی‌ها و دگرگونی ارزش‌ها می‌آشوبد. این نوع شعر، در سال‌های جنگ هم سابقه دارد و شاید بتوان «خیابان‌هاشمی» محمدرضا عبدالملکیان را از نخستین آثار موفق دانست که مشخصاً به مسایل اجتماعی می‌پردازد. شعر معترضی که مشخصاً به خودی‌ها اشاره دارد، بیشتر در آثار سیدحسن حسینی و علی‌رضا قزوه جلوه دارد؛ البته «این نوع شعر در سال‌های اولیه انقلاب که دوران شکل‌گیری نظام بود، به مصلحت جامعه نبود؛ ولی در دوران ثبات، زمینه برای طرح این مفاهیم فراهم شد. یکی از زمینه‌های این نوع شعر نفوذ تدریجی رفاه زدگی، ریاکاری و استفاده جویی در میان گروهی از خودی‌ها بود، شعرهایی مثل «مولا ویلا نداشت» و «روزگار قحطی وجدان» از علی‌رضا قزوه، «نوشداروی طرح ژنریک» از حسن حسینی از این نمونه‌اند.» (کاظمی، ۱۳۹۰: ۱۰۴) باید توجه داشت که پایگاه طبقاتی و خاستگاه اجتماعی شاعر و چگونگی رابطه او با هرم قدرت‌های سیاسی و اقتصادی دوران خودش و رابطه این هرم قدرت با بدنه اصلی اجتماع (مردم) در اشعار اعتراض تأثیرگذار است. چه بسا شاعرانی که با اعتقاد به یک تفکر و ایدئولوژی خاص، انتقادهایی را حتی به اصل نظام داشته‌باشند و مسلم است که چنین انتقادهایی در این جا مجال بیان و بررسی ندارند و این مقاله

به صورت بی‌طرفانه تنها به طرح اعتراض‌های شاعران انقلابی و خوش‌نام می‌پردازد که همین شاعران انقلابی نیز انتقادات شدید فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و ... را در اشعار خود مطرح می‌کنند و نباید این‌گونه تصور شود که چون شاعر انقلابی است، پس باید چشم بر هر کجی و ناراستی موجود در جامعه اسلامی ببندد؛ بلکه به عکس، شاعران انقلابی در دوران صلح و سازندگی باید ناراستی‌ها را گوشزد کنند تا در جهت رفع آنها اقدام شود.

از جمله این مفاهیم اعتراضی می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

اعتراض به فراموشی ارزش‌ها و یاد شهدا، اعتراض به اوضاع نابه‌سامان جانبازان و رزمندگان، اعتراض به اوضاع نابه‌سامان اقتصادی مردم جامعه، اعتراض به افراد منفعت‌طلب و سودجو، یاد کرد عدالت و انصاف ائمه اطهار (علیهم السلام) و اعتراض به خود (شاعر).

۲-۳-۶- شعر کارگری در دوره انقلاب اسلامی

با پیروزی انقلاب ضدسلطنتی بهمن‌ماه ۱۳۵۷ توجه به کار و کارگر بسیار رونق یافت. در سایه تشکل‌های صنفی و سیاسی، بازار شعر و ادب کارگری نیز رونق گرفت. در این دوره مانند سایر اقشار جامعه، کارگران در راه جهاد اقتصادی هستند و برای سرافرازی و سربلندی کشور عزیزمان، تلاش می‌کنند و حتی می‌توان گفت که در این دوره، نقش کارگر بسیار برجسته‌تر از سایر ادوار گشته‌است؛ زیرا در دوره‌های گذشته این همه پیشرفت‌های عمرانی، کشاورزی و آبادانی در عرصه‌های مختلف نبوده‌است؛ اما در این دوره وجود پیشرفت‌های مختلف مرهون کار و تلاش بیشتر کارگران است.

اگر چه در دوران انقلاب اسلامی مشکلات زیادی نیز در همه زمینه‌ها وجود دارد و هنوز هم برخی از اقشار جامعه در سختی زندگی می‌کنند؛ اما با مقایسه دو دوره قبل و بعد از انقلاب، می‌توان تفاوت‌های آنها را دریافت. با وجود همه کمبودها و مشکلات باز کارگران از انجام وظیفه اصلی خود هیچ فروگذار نکرده‌اند و کار را عرصه‌ای برای جهاد و مبارزه فرض می‌کنند.

آنها «کار» را هدف مقدسی می‌دانند و در نزد بسیاری از افراد، نوعی جهاد محسوب می‌شود. از نظر آنان کارکردن، نوعی پایداری و مقاومت محسوب می‌شود، مبارزه‌ای علیه وابستگی اقتصادی به دشمنان و مسلماً این افراد کوشا نیز «شهید» به شمار می‌آیند؛ زیرا در روایات ما هرگونه تلاشی که در جهت کسب حقیقت و یا به دست آوردن روزی حلال باشد، اجر و پاداش آن برابر با پاداش جهاد در راه خدا و شهید است؛ چنانکه از معصومین (علیهم السلام) نقل شده است: «الْمَقْتُولُ دُونَ أَهْلِهِ وَ عِيَالِهِ، شَهِيدٌ» کسی که در مقام دفاع از مال و ناموسش کشته شود، شهید است. (مطهری، ۱۳۶۱: ۴۰)

در واقع کارگران در این برهه از زمان مانند سایر اقشار جامعه جبهه کار و تلاش را برای خود مشخص کرده‌اند و در سنگر کارخانه و کارگاه برای اعتلای ایران اسلامی و حفظ ارزش و آرمان‌های آن تلاش می‌کنند. آرمانی که استقلال و خودکفایی و عدم وابستگی به قدرت‌های استکباری در همه عرصه‌ها است و در کنار آن نیم‌نگاهی هم به مسائل سیاسی کشور از دید یک کارگر به ظاهر ساده دارند؛ اما در عین حال، اندیشه‌های بسیار عمیقی را بیان می‌نمایند. مهمترین مضامین اشعار کارگری این دوره عبارتند از: بیان رنج‌ها و سختی‌های شغل کارگری، سیاست و کارگری، فقر و بی‌سوادی کارگران و ترکیب مضامین عاشقانه با شغل کارگری.

۳- نتیجه‌گیری

بر اساس آنچه گفته شد دریافتیم که «پایداری» اگرچه یک مفهوم ساده به نظر می‌رسد، اما زیرمجموعه‌ها و دایره شمولی بسیار گسترده‌ای دارد و برای شناخت اشعار پایداری باید آنها را در دوره تاریخی مخصوص خود مورد بررسی قرار داد؛ ازین‌رو، شعر پایداری معاصر ایران را باید به سه دوره مشروطه، پهلوی و انقلاب اسلامی تقسیم نمود تا بدین صورت حد و مرز مفهومی و مضمونی شعر پایداری و زیرمجموعه‌های آن در هر دوره بهتر مشخص گردد. البته میان همه زیرمجموعه‌های شعر پایداری با خود ادبیات پایداری، نوعی رابطه عام و خاص مطلق

وجود دارد؛ یعنی شعر بیداری، اعتراض، کارگری، قدس، انتظار، چریکی و ... به نوعی شعر پایداری هستند؛ اما شعر پایداری الزاماً شعر اعتراض، کارگری، انتظار، دفاع مقدس، چریکی و ... نیست. از تحلیل محتوایی این زیرمجموعه‌ها در هر سه دوره مشخص می‌شود که تقریباً بسیاری از مضامین اشعار بیداری و پایداری، اشعار اعتراض و اشعار کارگری در هر سه دوره مشروطه، پهلوی و انقلاب اسلامی مشترک هستند و هرچه به عصر حاضر نزدیک‌تر می‌شویم، خواست‌ها و اعتراض‌های مردم و شاعران بیشتر رنگ و بوی دینی پیدا می‌نمایند.

فهرست منابع

- امین‌پور، قیصر. (۱۳۸۴). **سنت و نوآوری در شعر معاصر**. تهران: انتشارات امینی، ابراهیم. (۱۳۸۵). **دادگستر جهان**. چاپ سوم. قم: نشر شفق.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۸۷). **ایران بین دو انقلاب**. ترجمه احمد گل‌محمدی. محمدابراهیم فتاحی. چاپ چهاردهم. تهران: نشر نی.
- بصری، محمدصادق. (۱۳۸۸). **سیر تحلیلی شعر مقاومت در ادبیات فارسی**. کرمان: انتشارات دانشگاه شهید باهنر.
- پشت‌دار، علی محمد. (۱۳۸۹). «**چشم انداز آزادگی و ادب اعتراض در شعر فارسی**». دو فصلنامه علوم ادبی. قم. سال سوم. شماره ۵. صص ۱۵۱-۱۷۸.
- جعفری‌زاده، علی. (۱۳۹۱). «**بورسی رباعی از اول انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۹۰**». استاد راهنما دکتر محمود مدبری. دانشگاه شهید باهنر کرمان.
- خراسانی‌زاده گزکی، نرگس. (۱۳۸۹). «**کارنامه شعری منوچهر نیستانی**». استاد راهنما دکتر حمید جعفری‌قریه‌علی. دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان.
- ذاکر حسین، عبدالرحیم. (۱۳۷۹). **ادبیات سیاسی ایران در عصر مشروطیت**. جلد ۱. تهران: موسسه انتشارات و چاپ.
- زرقانی، مهدی. (۱۳۸۳). **چشم‌انداز شعر معاصر ایران**. تهران: نشر ثالث.

- سازمان چریک‌های فدایی خلق. (بی‌تا). **نبرد خلق. ارگان تنوریک- سیاسی سازمان چریک‌های فدایی خلق**. [بی‌جا]: انتشارات سازمان چریک‌های فدایی خلق.
- سجودی، فرزانه. (۱۳۸۵). «**ساختار شعر پایداری**». نشریه بیناب. شماره دهم. صص ۱۶۳-۱۵۸.
- سنجری بنستانی، میثم. (۱۳۹۱). «**بررسی مضامین مشترک شعر دفاع مقدس در شعر (قیصر امین پور. سلمان هراتی و سپیده کاشانی)**». استاد راهنما. دکتر عبدالعلی اویسی کهکها. دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- سنگری، محمدرضا. (۱۳۷۷). «**ادبیات پایداری. (مقاومت)**». فصلنامه نامه پژوهش. سال نهم. شماره ۹. صص ۴۵-۶۰.
- سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۹). **ادبیات دفاع مقدس**. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- شاکری، خسرو. (۱۳۸۴). **پیشینه‌های اجتماعی جنبش مشروطه و انکشاف سوسیال دموکراسی**. تهران: نشر اختران.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۵۹). **تاریخ مشروطه**. تهران: نشر سخن.
- فراست، قاسمعلی. (۱۳۷۱). «**فرهنگ جنگ را دریابیم**». کیهان فرهنگی. سال نهم. شماره نهم. صص ۴۷-۵۳.
- قائمی، علی. (۱۳۶۶). **مسأله انتظار**. قم: نشر هجرت.
- کامبخش، عبدالصمد. (بی‌تا). **نظری بر جنبش کارگری و کمونیستی در ایران**. جلد ۲. بی‌جا: انتشارات حزب توده ایران.
- متین، پیمان. (۱۳۸۲). «**انقلاب مشروطیت**» (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا زیر نظر احسان یار شاطر). تهران: انتشارات امیر کبیر.
- محسنی‌نیا، ناصر. (۱۳۸۸). «**مبانی ادبیات مقاومت معاصر ایران و عرب**». نشریه ادبیات پایداری. سال اول. شماره اول. صص ۱۵۸-۱۴۳.
- مکارمی‌نیا، علی. (۱۳۸۳). **بررسی شعر دفاع مقدس**. تهران: ترفند.

ملت پرست، سروش. (۱۳۸۸). «**خسرو گلرخ، مؤمن به آزادی انسان**». ماهنامه حافظ. نشریه داخلی. شماره ۶۶. بهمن ۱۳۸۸. صص ۲۰-۲۶.

یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۸۸). **جویبار لحظه‌ها**. چاپ یازدهم. تهران: نشر جامی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی